

І.Д. Бех, доктор психол. наук,
дійсний член НАПН України,
директор Інституту проблем
виховання НАПН України

ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА ОСОБИСТІСНОЇ ОБДАРОВАНOSTІ ІНДИВІДА

Мета науковців полягає в тому, щоб не лише констатувати зв'язок природних задатків з обдарованістю чи спадкового з розумовим або особистісним недорозвитком, а пояснити по можливості природу, розкрити внутрішні істотні ознаки спадкових чинників. Такий рівень пізнання вже містить певною мірою спосіб конструктивного впливу на спадкове, дає можливість сформулювати загальний науковий підхід до відповідного керування ним чи до корекції його виявів із метою доцільного врахування в організації процесу формування особистості.

Неправомірно заперечувати, як це робить Б. Ф. Ломов, зумовленість змістовної сторони особистості (моральних цінностей, ідеалів, мотивів, спрямованості) її природними властивостями на тій підставі, що ці утворення соціальні за походженням і "визначаються життям індивіда в суспільстві, його рухом у системі суспільних відносин" [1, с. 381]. Чому ж тоді таким складним виявляється шлях розвитку високодуховної особистості і чому не всі індивіди досягають цього рівня навіть за однакових умов виховання? Певна річ, тому, що всі інтереси (тобто вищі культурні потреби), як стверджував Л. С. Виготський, надбудовані на певній інстинктивній основі, на якій лише й можливий їх подальший розвиток.

Важливо усвідомити, що безпосередньо виводити змістовну сторону психіки зі спадкових задатків так само недоцільно, як і заперечувати роль цих задатків в особливостях засвоєння суб'єктом соціального досвіду. Прямий детермінізм тут заздалегідь приречений. Залежно від конкретної генетичної організації суб'єкт по-різному реагує на соціальні впливи

навколишнього середовища, що іноді призводить до значних труднощів у його вихованні. На жаль, ці аспекти виховного процесу, а отже, й проблеми формування та розвитку особистості ще не стали предметом систематичного дослідження.

Узагальнюючи судження багатьох учених щодо впливу спадкових чинників на розвиток особистості, можна констатувати, що немає спеціальних генів, наприклад, гуманізму чи асоціальної поведінки, але є генетично детерміновані властивості психіки, поєднання яких, відбиваючись через певні соціальні умови, сприяє формуванню або людини з високим почуттям совісті, що відчуває відразу не тільки до злочинної діяльності, а й до кар'єризму та здирництва, або людини, яка погано розуміє, що таке совість, з усіма наслідками, що звідси випливають.

Колізії морально-духовного становлення, як і всього розвитку психіки, безперечно, пов'язані з відповідними задатками. У зв'язку з цим, слідом за В. М. Русаловим доцільно виокремити, крім анатоμο-морфологічних, ще й психодинамічні задатки, тобто відповідні енергетичні властивості емоційно-вольової сфери, темпераменту, мислення, пам'яті, сприймання, сензитивності (підвищеної чутливості до впливів середовища). "Ми вважаємо, - наголошує цей дослідник, - що біологічно зумовлені динамічні особливості психічних процесів (їх швидкість, темп, стійкість, інтенсивність тощо) і є не чим іншим, як психодинамічними задатками, що сприяють або обмежують розвиток відповідних змістовних характеристик особистості" [2, с. 21].

Виокремлені змістовні характеристики людини (мотиви, інтереси, моральні установки тощо), які розвиваються в поведінці, і є відповідними особистішими здібностями.

Особистісна обдарованість характеризується передусім високими позитивними емоційними задатками, багатою емоційною організацією. Відповідно особистісній примітивності властиві різко негативні емоційні задатки, емоційна обділеність, черствість. Обдаровані особистості й особистості-примітиви – це крайні полюси, на яких може розгортатися

життєдіяльність людини. Певна річ, подібні індивідуальності становлять незначну частку від загальної кількості людства. Основна маса - це люди, які заповнюють суспільний простір між зазначеними межами. Схарактеризуємо виокремлені нами типи особистості.

Особистості вищого рівня розвитку (тобто обдаровані) вирізняються оригінальними способами почування, що споріднює їх із винахідниками, яким властиві оригінальні способи мислення. Для них визначальним є діяльний альтруїзм; робити людям добро є їхньою життєвою стратегією. Згадаймо лікаря Гааза, педагога Й. Г. Песталоцці, промисловця Р. Оуена, релігійного діяча Франциска Асизького та ін. Вищий рівень їх особистісного розвитку зумовлений особливою нервово-психічною організацією, якій властиві почуття сильної емпатії (переживання чужого горя й радості). Тут наявні також афективна збудливість, сила, глибина і тривалість емоційних переживань та деякі інші риси, що здебільшого пов'язані з вищезгаданими емоційними особливостями: значний розвиток вольової діяльності, спрямованої на допомогу страждальцям і нужденним, відсутність егоїзму, що нерідко доходить до самозабуття й самопожертви, і нарешті, інтерес до внутрішніх переживань, який часто породжує своєрідну зосередженість і схильність до самозаглиблення. У таких особистостей упродовж усього їхнього життя домінує над іншими психологічними властивостями палка, пристрасна і діяльна любов до людей. Представники особистостей вищого типу завжди виявляють більшою чи меншою мірою творчість, кожний у своїй галузі.

Для особистісної обдарованості є характерною не лише наявність своєрідних психофізіологічних особливостей (підвищеної сприйнятливості до зовнішніх вражень, значної афективної напруженості, інтенсивності психічного життя, яскравості й сили виявів співчуття, співпереживання, емпатії як функцій, що є переважними у таких людей), а й їх нерозривна внутрішня цілісність, органічна взаємопов'язаність. Значний розвиток однієї з цих рис майже невідворотно тягне за собою хоч би деякий розвиток інших

властивостей.

Комплекс психодинамічних функцій особистісної обдарованості завжди певною мірою пов'язаний з індивідуальними особливостями центральної нервової системи людини. Отже, особистісна обдарованість в кінцевому підсумку зводиться до загального запасу нервово-психічної енергії людини, або, інакше кажучи, до притаманного їй більшого чи меншого рівня психічної активності. Збільшення цього запасу пов'язане, вірогідно, з посиленням розвитком і морфологічним удосконаленням кори головного мозку.

Педагогічний підхід до особистісної обдарованості має ґрунтуватися на тому, що ці задатки в разі належного виховання і за сприятливих зовнішніх умов посилюються. Водночас через брак адекватних соціальних впливів вони можуть залишитися нерозвиненими.

Особистісна примітивність характеризується цілковитим браком чи глибоким викривленням виявів емпатії, доброзичливості, байдужістю, нечутливістю до людини, абсолютним егоїзмом. Крім того, й інші психічні процеси у таких індивідів перебувають на низькому рівні розвитку, оскільки необхідного інтересу до цього у них немає. Люди такого типу за психодинамічними властивостями є антиподами обдарованих особистостей. Емоційна примітивність може виявлятися у двох видах: по-перше, в пасивному, тобто у формі абсолютної емоційної нечутливості, по-друге, в активному, чи імпульсивному. Емоційно пасивні примітивні особи не скоюють насильства над іншою людиною, якщо їх психічний недолік не пов'язаний із запальними рисами темпераменту і конкретні обставини складаються не на їхню користь.

Індивіди, в яких емоційна примітивність виявляється активно, не володіють волевою регуляцією; їм властиві непереборність прагнень, холодна жорстокість, хаотичність дій, брак каяття після вчинення насильства. Для людей такого типу здебільшого характерне емоційно-моральне виродження, а виховні засоби, що ґрунтуються чи на силі, чи на злагоді,

істотного позитивного результату не дають, їх психічний недолік, який виникає доволі рано, з плином часу або незначною мірою нейтралізується, або за певних умов посилюється.

Представники проміжного типу особистісного розвитку мають певний "комплект" первинних спадково зумовлених емоційних потягів помірно позитивної і негативної цінності стосовно духовного зростання. Генетичним витоком таких потягів індивіда є його прагнення до самозбереження, що має інстинктивну природу. В ньому, як у вихідній «клітинці», наявні необхідні потенції для розвитку різних емоційних явищ, кожне з яких набуває певної специфіки. Та разом із тим їх своєрідність не охоплює того, що за генетичним джерелом вони перебувають у єдності. Тож і прості, і вищі, власне людські емоції впливають з єдиного психофізіологічного механізму - прагнення до збереження себе як індивіда і як особистості.

Прагнення до самозбереження (як бажання індивіда жити) первісно забезпечується наступальною, оборонною та узгоджувальною функціями. Це прагнення в його наступальній формі є джерелом емоції гніву. Необхідність в обороні породжує емоцію боязні, а відтворення людського роду забезпечується статевим інстинктом. Спільне, групове життя, що потребує від суб'єкта здатності узгоджувати свої активні емоційні стани з бажаннями інших, зумовлює появу в нього емпатії. Вона й виступає одним із базисів соціального й морального життя особистості, а відповідні емоції, що його забезпечують, мають спільний емпатійний механізм породження і розвитку. До таких емоцій належать доброзичливість, великодушність, самопожертва, милосердя, жалість і т. ін. Усі вони протилежні прагненню індивідуального самозбереження.

Прагнення до самозбереження має для індивіда психологічний сенс лише за умови суб'єктивної цінності його як істоти і як «Я». Це, так би мовити, дві сторони однієї медалі: без усвідомлення своєї цінності як істоти і як «Я» в індивіда не може бути потреби у самозбереженні. Спочатку дитина виявляє ситуативні емоційні реакції стосовно себе лише як живого організму,

а потім як особистості. Згодом ці реакції узагальнюються й перетворюються на стійке емоційне ставлення. Тому генетичним емоційним центром є почуття «Я», себелюбство як емоційне самоставлення. Воно егоїстичне за своїм витоком, оскільки обмежується задоволенням людини собою. Егоїзм, таким чином, виступає альтернативою діяльному альтруїзмові, який безпосередньо впливає з емпатії. Умови людського філогенезу призвели до того, що спадково спричинене почуття «Я» здебільшого буває сильнішим, аніж емпатійне переживання, а це часто негативно позначається на розвитку особистості.

Егоїстичне емоційне переживання виявляється у двох формах: позитивній і негативній. Похідним видом егоїстичної емоції в її позитивній формі є переживання власної сили. Ця емоція пізніше генерує розвиток гордості, гонору, марнославства, сміливості, відваги, допитливості тощо. Негативна форма егоїстичної емоції породжує переживання безсилля як джерела боягузливості, приниження, покірливості і т. ін. На відміну від соціально детермінованих властивостей особистості (спрямованості, ставлення, моральних переконань тощо), ці емоційні утворення (або психодинамічні задатки) не формуються, а визрівають. Цей процес, однак, не збігається з моментом народження. Та все ж поява природних емоцій передуює досвідів індивіда.

Так, боязнь (перша за часом вияву емоція) з'являється наприкінці першого місяця життя, а гнів - між другим і четвертим місяцями. Прихильність як форма симпатії та емпатії виникає на другому місяці, коли дитина усміхається у відповідь на усмішку дорослого, її виражений вияв припадає на кінець першого року життя.

Потім з'являються емоції, пов'язані з особистістю, з «Я». Дитина віком близько трьох років починає пізнавати саму себе як особистість. Тоді й виникають нові емоції, джерелом яких є самолюбство. Згодом у хронологічному порядку з'являється статевий потяг. Зауважимо, що час виникнення кожної емоції не може бути чітко визначеним; він варіюється

відповідно до темпераменту дитини й конкретних життєвих обставин.

Від цих спадково зумовлених потягів походять інші соціальні за своєю природою емоції, які становлять почуттєво-духовну сферу людини. Проте це не означає, що перехід від первинних (органічних) до вторинних (культурних) емоцій - шлях первісно заданий, несуперечливий, обов'язковий і спонтанний. Він можливий лише внаслідок доцільно організованого виховання, що сприяє емоційному розвитку зростаючої особистості. Виховний процес, який може забезпечити повноцінне емоційно-духовне зростання індивіда, має спиратися на певні методологічні принципи, що пояснюють вищезгаданий емоційний перехід. До них належать принципи повної еволюції, довільної затримки розвитку емоцій та їх комбінування. Відповідно емоції альтруїстичної спрямованості підпорядковані принципам повної еволюції та комбінування, а емоції егоїстичної спрямованості - принципу затримки. Практичне врахування цього наукового підходу має становити психологічну стратегію організації процесу виховання підростаючої особистості.

Внутрішньою умовою розвитку емоцій є те, що вони потенційно містять у собі прагнення, бажання, спрямовані до предмета чи від нього. Предметна спрямованість емоції, таким чином, є істотною ознакою піднесення її на вищий рівень психологічної організації. Не менш важливу роль у цьому процесі відіграє втрата емоцією ситуативності свого вияву та підвищення власної енергетики. Саме за цими параметрами має бути організований процес цілеспрямованого формування емоційної сфери особистості. Перетворені в результаті виховання емоції - це емоції, трансформовані в почуття (тобто такі, що набули сили, стійкості, змістовної спрямованості).

Почуття являє собою організовану систему емоційних переживань. Воно є важливою одиницею морально-духовного розвитку людини, її особистісною якістю. На відміну від простих переживань - болю, голоду, страху тощо, - здатність переживати моральні почуття формується в процесі

навчально-виховних впливів. Щоб пережити почуття вищого рівня, необхідне існування двох умов: по-перше, здатності розуміти загальноприйняті соціальні норми; по-друге, ці норми як абстрактні етичні поняття не тільки повинні бути мислеформами, а й викликати певні емоційні реакції, збагачуватися ними. Адже будь-яка ідея є дієвою лише тоді, коли вона емоційно пережита, якщо її супроводжує почування, якщо вона викликає прагнення, тобто дійовий компонент. У психологічному вимірі така ідея виступає особистісним переконанням людини.

В емоційному розвитку, зокрема в його соціальній спрямованості, значну роль відіграють так звані схеми почування, тобто домінуючі у психічному житті узагальнені способи емоційного реагування на ті чи ті стимули навколишнього середовища. Наприклад, уже з раннього віку ситуація соціального розвитку може складатися таким чином, що дитина надмірно виявлятиме емоцію гніву. Внаслідок неодноразового повторення такої емоційної реакції вона починає нейтралізувати інші, протилежні за модальністю переживання. Сама ж емоція гніву набуває форми своєрідного моторного стереотипу як дійового джерела агресивної поведінки. При цьому ускладнювальним чинником буде те, що внаслідок такого перебігу реакції гніву вона легко поєднується із станом задоволення від її практичної реалізації. На такому психологічному підґрунті поступово розвиваються патологічні задоволення. Вони завдаватимуть шкоди не тільки суб'єктові, а й іншим. Нові емоційні утворення проявляються доволі стійко і важко піддаються корекції. Отже, у виховному плані оптимальним буде створення таких емоціогенних ситуацій, в яких дитина рівномірно вправлятиметься у вияві різних емоцій. Бажано також, щоб вона первинно пережила позитивні емоції (співчуття, радість, хвилювання тощо).

Стосовно почуття «Я», то воно може розвиватися, лише стаючи помірковано альтруїстичним. В іншому разі не виключено, що це почуття у його позитивній формі може досягти своєї кульмінації - появи манії величності, а в ще негативнішій формі призвести до заперечення себе, що

може спричинити психічне захворювання чи самогубство. Появі таких крайніх меж у розвитку егоїзму слід запобігати. Позитивне чи негативне переживання особистої сили, якщо воно виявляється в припустимих межах, є нормальною, здоровою емоцією, яка приносить індивідуальну і навіть соціальну користь. У свою чергу, альтруїзм людини також має бути розумним, оскільки доброчинність людини несумісна з її цілковитим самозреченням.

Утворення складних емоцій чи емоційних систем способом їх змішування або комбінування являє собою закономірне психічне явище. Комбінація інтересу й радості є наріжним каменем почуття дружби. До людини, яка виступає довготривалим джерелом захоплення й радості, має існувати сильна і стійка прихильність. Комбінація радості та інтересу створює найпозитивніші емоційні аспекти романтичних стосунків.

Комбінація як спосіб розвитку емоцій може призвести й до небажаних особистісних утворень. Так, якщо радість поєднується зі зневагою, наслідком може бути жорстокість. Коли така комбінація емоцій виявляється з регулярністю, що утворює особистісну рису, це може спричинити формування садистського характеру. Поєднання радості й зневаги може мати місце, коли людина, втішаючись перемогою, вважає себе кращою за того, кого вона перемогла. Засобом запобігання негативним емоційним комбінаціям є культивування й закріплення у поведінковому досвіді людини таких емоціогенних ситуацій, котрі не призводять до виникнення небажаного емоційного зв'язку.

Література:

1. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М., 1984.
2. Русалов В. М. Биологические основы индивидуально-психологических различий / В. М. Русалов. – М., 1979.